

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

บทสรุป

ปริญาานิพนธ์เรื่อง “หลักการคุ้มครองผู้บริโภคด้านสุขภาพแนวพุทธ” ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามเพื่อพัฒนาหลักและวิธีการเพื่อแก้ปัญหาการบริโภคและบริโภคนิยมที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย ทั้งนี้เป็นเพราะการคุ้มครองผู้บริโภคที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นการคุ้มครองผู้บริโภคด้วยหลักกฎหมาย หรือการคุ้มครองผู้บริโภคแนวประชาสังคมมิได้ให้ความสำคัญกับวิถีการบริโภคที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยในลักษณะที่เข้าใจชีวิตอย่างเป็นองค์รวม จึงทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาการบริโภคได้ตามความเป็นจริง และไม่สามารถพัฒนาให้ผู้ผลิต ผู้บริโภค ผู้ปฏิบัติงานภาครัฐมีความเข้าใจปัญหาการบริโภคในมิติของชีวิตที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เมื่อปราศจากความผูกพันและความรับผิดชอบต่อชีวิตซึ่งกันและกัน ปัญหาการเอารัดเอาเปรียบ การหลอกลวง จึงเกิดขึ้นซ้ำซากและวนเวียนในลักษณะที่เป็นวงจรแห่งความทุกข์ไปตลอดโดยไม่มีที่สิ้นสุด

เมื่อตรวจสอบรากฐานทางความคิดของหลักการคุ้มครองผู้บริโภคในสังคมตะวันตก ทั้งแนวที่ให้ความสำคัญกับมาตรการทางกฎหมายและแนวประชาสังคม พบว่าพัฒนามาจากแนวคิดปรัชญาเสรีนิยมและหลักชีวจริยธรรมตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับการให้ความเคารพต่อ “ความเป็นอิสระ” ของผู้บริโภค ตามหลักการนี้ ภาครัฐ รวมทั้งบุคลากรสาธารณสุขจะต้องดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อส่งเสริมสิทธิของผู้บริโภคและสนับสนุนให้ผู้บริโภคได้รับข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ที่ครบถ้วนสมบูรณ์ เพื่อให้ในที่สุดแล้ว ผู้บริโภคสามารถตัดสินใจได้ด้วยตนเองอย่างอิสระ ภายใต้ทางเลือกที่ครบถ้วนตามวิถีของปัจเจกนิยม

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ด้วยมุมมองของพุทธธรรม “ความเป็นอิสระ” ในมุมมองของตะวันตกยังมีข้ออิสรภาพที่แท้จริงเพราะมิได้เป็นอิสระจากกิเลส ยิ่งเป็นการคุ้มครองผู้บริโภคที่ทำให้ผู้บริโภคขึ้นตรงต่อข้อมูลข่าวสารที่ครบถ้วนแล้ว ยิ่งไม่สามารถเป็นจริงได้สำหรับสังคมไทย เนื่องจากในปัจจุบันยังไม่มีระบบข้อมูลข่าวสารด้านยาและสุขภาพที่ถูกต้องเชื่อถือได้ที่ผู้บริโภคจะเข้าถึงได้ง่ายด้วยตนเอง ส่วนเรื่องสิทธิของผู้บริโภคที่สามารถฟ้องร้องและภาคการชดเชยความเสียหายก็เป็นเรื่องยุ่งยากสลับซับซ้อนจนยากที่ผู้บริโภคจะใช้เป็นเครื่องมือเพื่อดูแลตนเองเช่นกัน เนื่องจากต้นทุนในการฟ้องร้องมักสูงเกินไปสำหรับผู้ที่ย่อยโอกาสหรือยากจน หรืออาจกล่าวในภาษา

เศรษฐศาสตร์ได้ว่าตลาดฟ้องร้องเรียกค่าเสียหายเป็นตลาดที่ไม่สมบูรณ์สำหรับผู้ที่มีอำนาจต่อรองต่ำ จนอาจกล่าวได้ว่าการคุ้มครองผู้บริโภคไทยตามหลักกฎหมายที่มีอยู่ในปัจจุบันมีส่วนที่ทำให้ผู้บริโภคอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบโดยตลอด

จากการศึกษาโดยการวิเคราะห์ปัญหากรณีควบคุมการโฆษณาและกรณียาไว้ออกซ์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยและสหรัฐอเมริกาตามลำดับ พบว่าหลักการคุ้มครองผู้บริโภคตามกฎหมายในระบบการแข่งขันแบบเสรีนิยมให้การคุ้มครองผู้บริโภคที่จำกัดมาก จากทั้งสองกรณีพบว่าผู้ผลิตพยายามหาทางเอาัดเอาเปรียบผู้บริโภคจากช่องโหว่ของกฎหมาย และยอมปฏิบัติตามกฎหมายด้วยมาตรฐานขั้นต่ำที่สุดเท่านั้น กฎหมายและหลักจริยธรรมตะวันตกไม่สามารถจูงใจให้ผู้ผลิตทำความดีหรือมีความรับผิดชอบต่อผู้บริโภคได้อย่างแท้จริง จึงนำมาสู่ความจำเป็นในการประยุกต์พุทธธรรมให้เป็น “หลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธ” เพื่อทำหน้าที่คุ้มครองผู้บริโภคจากหลักวิถีคิดของพุทธธรรมที่ให้ความสำคัญกับการคุ้มครองผู้บริโภคระดับชีวิตและการพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งซึ่งหมายความว่าถึงการสร้างความรับผิดชอบต่อชีวิตซึ่งกันและกันและการพัฒนาจิตใจให้เป็นอิสระจาก “ความโลภและความหลง”

ตามหลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธนี้ ภาครัฐไม่จำเป็นต้องเป็นผู้นำการคุ้มครองผู้บริโภคอย่างการคุ้มครองตามกฎหมาย ทุกชีวิตที่อยู่ในวิถีการบริโภคสามารถเป็นจุดเริ่มต้นของการคุ้มครองผู้บริโภคได้ โดยเริ่มจากความรับผิดชอบต่อชีวิตของตนเองแล้วจึงขยายออกสู่ชีวิตอื่น ๆ ที่เป็น “เพื่อนร่วมทุกข์” ความรับผิดชอบต่อชีวิตของตนเองด้วยการทำความเข้าใจถึงผลจากการกระทำของตนเองว่าสามารถส่งผลกระทบต่อผู้อื่นและตนเองได้อย่างไรให้ชัดเจน ความเข้าใจถึงความเชื่อมโยงของชีวิตที่ชัดเจนย่อมนำมาสู่ความตั้งใจที่จะแก้ไขปัญหอย่างจริงจังของแต่ละปัจเจกบุคคล ในทางปฏิบัติจึงสามารถเริ่มต้นการคุ้มครองชีวิตตนเองและผู้อื่นไปพร้อมกันด้วยการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคหรือที่นิยมเรียกว่าทางสายกลาง หลักการนี้ประกอบด้วยหลักธรรมสามหมวด คือ ปัญญา ศีล และสมาธิ โดยหลักธรรมในหมวดปัญญา ประกอบด้วยหลักธรรมสองข้อคือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ซึ่งจะทำหน้าที่ขจัด “ความโลภและความหลง” ถ้าสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดนี้จะทำให้ตนไม่ทำร้ายหรือเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ส่วนหมวดศีล ประกอบด้วยหลักธรรมสามข้อ คือ สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะ ซึ่งจะรับหลักคิดจากหมวดปัญญาเข้ามาทำหน้าที่กำกับ “ความประพฤติ” ให้ดีงาม การปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดนี้ได้ จึงเป็นการคุ้มครองผู้อื่นมิให้ตนไปทำร้ายหรือเบียดเบียนให้ผู้อื่นเดือดร้อนหรือเป็นทุกข์ ส่วนหมวดสุดท้าย หมวดสมาธิประกอบด้วยหลักธรรมสามข้อ คือ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และสัมมาวายามะซึ่งเป็นหลักการที่น้อมนำไปประพฤติดีด้วย “ความแน่วแน่” จนนำไปสู่ความเข้าใจ

ใจความจริงของชีวิตหรือ “ปัญญา” ได้ในที่สุด การปฏิบัติธรรมตามหมวดนี้ จึงเป็นการคุ้มครองตนเองมิให้ผู้อื่นหรือปัจจัยภายนอกเข้ามาเบียดเบียนหรือทำร้ายตนได้ หลักการคุ้มครองผู้บริโศกแนวพุทธดังกล่าว จึงมีลักษณะเป็นองค์รวมที่ครอบคลุมคุ้มครองทั้งมิติทางกาย วาจา ใจของแต่ละปัจเจกบุคคล และครอบคลุมมิติอื่น ๆ ของสังคมไว้อย่างครบถ้วน

สำหรับการประยุกต์หลักการดังกล่าวกับวิถีการบริโภคที่ประกอบด้วยผู้ผลิต ผู้บริโภค และผู้ปฏิบัติงานภาครัฐ ได้นำแนวคิดในเรื่องความสุขสามระดับของท่านพุทธทาสมาจูงใจให้เกิดการปฏิบัติตาม โดยหลักอริยมรรคในหมวดศีลเป็นหลักธรรมข้อที่เด่นที่สุดสำหรับผู้ผลิต หมวดสมาธิเป็นข้อเด่นสำหรับผู้บริโภค และหมวดปัญญา พบว่าสัมมาทิฐิเป็นหลักธรรมที่สอดคล้องกับปัญหาที่ดำรงอยู่ในปัจจุบันของผู้ปฏิบัติงานภาครัฐมากที่สุด แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าผู้ผลิต ผู้บริโภค และผู้ปฏิบัติงานภาครัฐจะยึดถือหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งเท่านั้น เพราะหลักอริยมรรคเป็นหลักธรรมที่เป็นชุดที่ต้องปฏิบัติร่วมกัน จึงจะสามารถแก้ไขปัญหาและลดความทุกข์ให้แก่ปัจเจกบุคคลและสังคมได้อย่างแท้จริง

ผลการศึกษาในส่วนนี้ ทำให้สามารถอธิบายได้ว่าผู้ผลิตจะมีส่วนร่วมในการคุ้มครองผู้บริโภคได้จากการประกันคุณภาพการผลิตด้วยการประกัน “ความดี” ของตนด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมในหมวดศีล การรับประกันคุณภาพจึงมิได้อยู่ที่ตัวผลิตภัณฑ์หรือกระบวนการผลิตอย่างแนวคิดตะวันตกที่รับประกันคุณภาพได้ที่ขั้นต่ำที่สุดตามระเบียบข้อบังคับหรือที่กฎหมายวางไว้ ซึ่งแตกต่างจากการรับประกันความดีที่สามารถเลื่อนระดับคุณภาพของสินค้าและบริการให้เพิ่มขึ้นได้โดยไม่มีขีดจำกัด ส่วนผู้บริโภคจะมีส่วนร่วมในการคุ้มครองและพัฒนาจิตใจตนเองด้วยการเผื่อระวังจิตของตนจนเท่าทันกับกิเลสตัณหา จึงเป็นการคุ้มครองตนเองด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมในหมวดสมาธิ โดยมีสติทำหน้าที่ร่วมกับปัญญาเพื่อรับประกัน “ความถูกต้อง” และ “ความพอดี” ของการบริโภคให้เป็นไปตามหลักเหตุปัจจัย ส่วนผู้ปฏิบัติงานภาครัฐจะมีบทบาทสำคัญมากในระบบสังคมแบบเปิดที่จะทำหน้าที่เปิดเผยและรับประกัน “ความจริง” ให้แก่สังคมด้วยหลักธรรมในหมวดปัญญา ตามหลักการคุ้มครองผู้บริโศกแนวพุทธ เมื่อผู้ปฏิบัติงานภาครัฐมีหน้าที่เป็นผู้จึงต้องทำหน้าที่เป็นทั้ง “สติ” และ “ปัญญา” ขึ้นนำสังคมโดยรวม ซึ่งหมายถึงการขึ้นนำผู้บริโภค ผู้ผลิต รวมทั้งการทำหน้าที่ตักเตือนภาครัฐด้วยกันเองมิให้หลงยึดมั่นถือมั่นกับตัวบทกฎหมาย นโยบายของรัฐ โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นความจริงเพียงระดับ “โลกียะสัมมาทิฐิ” หรืออาจมี “มิชฌาทิฐิ” เข้ามาบิดเบือนปะปน ผู้ปฏิบัติงานภาครัฐจึงย่อมมีบทบาทหน้าที่วิเคราะห์ตรวจสอบถึงผลกระทบที่แท้จริงของตัวบทกฎหมายและนโยบายรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตและสังคม

คำอธิบายเช่นนี้ หมายความว่าผู้ผลิต ผู้บริโภค และผู้ปฏิบัติงานภาครัฐ ทุกกลุ่ม มีความสำคัญต่อการร่วมกันสร้างวิถีการบริโภคที่ดำรงอยู่ในสังคมให้กลายเป็น "วิถีธรรม" ที่ทุกชีวิต จะได้รับการคุ้มครองให้ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขในที่สุด หลักการคุ้มครองผู้บริโภค แนวพุทธยังสามารถพัฒนาวิถีการบริโภคให้เข้มแข็งเพิ่มมากขึ้น ด้วยการเชื่อมสัมพันธ์กับหลักการ คุ้มครองผู้บริโภคทั้งแนวกฎหมายและแนวประชาสังคมเพื่อให้สามารถหนุนเสริมกันในรูปแบบที่ หลากหลายเป็น "หลักการคุ้มครองผู้บริโภคเชิงซ้อน" อันจะเป็นหลักประกันที่ยั่งยืนต่อไป

จากการศึกษาตัวอย่างรูปธรรมของการประยุกต์พุทธธรรมในการคุ้มครองผู้บริโภคของ กลุ่มผู้บริโภค กลุ่มผู้ผลิต รวมทั้งกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐ พบว่าทั้งสามกลุ่มตระหนักถึงปัญหา ที่มาจากการดำเนินงานด้วยมาตรการทางด้านกฎหมายแต่เพียงด้านเดียว ประกอบกับการดำเนิน นโยบายของรัฐที่ผ่านมา โดยเฉพาะจาก "นโยบายอาหารปลอดภัย" มุ่งให้ความสำคัญเฉพาะการ วิเคราะห์ตรวจสอบคุณภาพและมาตรฐานของผลิตภัณฑ์ ซึ่งเป็นการสนับสนุนทางอ้อมแก่ผู้ผลิต โดยมีได้เน้นให้ผู้บริโภคลดการบริโภคที่เกินจำเป็นลง

กลุ่มผู้บริโภคแนวพุทธที่เลือกศึกษาได้นำเสนอให้เห็นถึงหลักการและตัวอย่างรูปธรรม ของการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธไว้อย่างชัดเจน แต่จุดเด่นที่น่าสนใจมากที่สุดคืออยู่ที่การนำ พระภิกษุสามเณรคืนกลับมามีบทบาทต่อชุมชนและเยาวชนในเรื่องของ "การบริโภค" ซึ่งเป็น เรื่องพื้นฐานของชีวิตอีกครั้งหนึ่ง การน้อมนำพระภิกษุสามเณรให้กลับมาในลักษณะนี้ จึงเป็นการ ให้ความสำคัญแก่ "พระภิกษุสงฆ์" ในฐานะผู้นำทางความคิดของชุมชนร่วมไปกับการประยุกต์ "หลักธรรม" ให้ปฏิบัติได้จริงในวิถีชีวิตประจำวัน เพื่อให้เห็นมิติของชีวิตที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันและ ความต้องการที่จะร่วมรับผิดชอบดูแลชีวิตซึ่งกันและกันระหว่าง "พระภิกษุสงฆ์" กับ "ชาวบ้าน" "พระภิกษุสงฆ์" ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบกลุ่มนี้ยังได้นำเสนอข้อวิพากษ์และข้อเรียกร้องที่จะดำรงชีวิต อยู่โดยไม่พึ่งพิงบริโภคนิยมอย่างชัดเจน ดังเห็นได้จากข้อเรียกร้องและวิถีปฏิบัติที่ให้ความสำคัญ กับวัฒนธรรมการกินการอยู่ด้วย "ภูมิปัญญาท้องถิ่น" ซึ่งหมายถึงการฟื้นฟูแบบแผนการบริโภคที่ เน้นพืชผัก อาหารพื้นบ้าน และยาสมุนไพร ที่มีพืชผักเศรษฐกิจเพื่อให้เป็นวิถีการบริโภคที่ สำคัญของผู้บริโภคไทยทัดเทียมกับวิถีการบริโภคในปัจจุบัน ซึ่งเป็นระบบที่ต้องพึ่งพิงตลาดที่ยิ่ง ผู้บริโภคผูกพันตนเองมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งง่ายต่อการถูกเอาเปรียบเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น

ข้อสังเกตที่สำคัญที่จะนำไปสู่ข้อเสนอจึงอยู่ที่ว่า "พระภิกษุสงฆ์" ที่สมควรทำหน้าที เป็นผู้นำทางปัญญาให้แก่ชุมชนจะต้องเป็นผู้ที่มีวัตรปฏิบัติงดงามและเข้าใจพุทธธรรมอย่างลึกซึ้ง

สำหรับกลุ่มผู้ผลิตแนวพุทธที่เลือกศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความผิดชอบของผู้ผลิตต่อ ชีวิตของผู้บริโภคอย่างชัดเจน รวมทั้งได้นำเสนอให้เห็นถึงตัวอย่างวิธีการแสดงความรับผิดชอบต่อ

ผู้บริโภครู้ที่แตกต่างกันไว้อย่างน่าสนใจ กลุ่มชาวอโศกเป็นตัวอย่างผู้ผลิตชาวพุทธที่ดีที่สุดที่นำหลักอริยมรรคมาเป็นหลักการคุ้มครองตนในชีวิตประจำวัน รวมทั้งยังสามารถประยุกต์จัดวางเงื่อนไขให้มีการนำหลักการของ “ศีล” มาควบคุมคุณภาพของสินค้าที่ผลิตขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะเป็นการควบคุมตรวจสอบหลายชั้น กล่าวคือ การตรวจสอบตนเองหรือที่ชาวอโศกเรียกว่า ต.อ. เป็นขั้นต้น การตรวจสอบวิเคราะห์ทดสอบด้วยหลักวิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นขั้นที่สอง และจัดตั้งระบบการตรวจสอบจากสมณะหรือผู้ทรงศีลเป็นขั้นที่สาม ดังที่ได้นำเสนอเป็นกรณีศึกษาแล้ว ส่วนกรณีของลุงบุญมาก ลืมไปบุญลย์ เป็นการประยุกต์การควบคุมคุณภาพด้วยหลักการเฝ้าระวังตนที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาจิตมิให้ “โลภมาก” การจัดวางเงื่อนไขของลุงบุญมากทำให้สมาชิกเกิดการเฝ้าระวังจิตของตนมิให้โลภมาก มิให้ขาดสติ และตระหนักถึงผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นกับทั้งกลุ่มตลอดเวลา มิฉะนั้นแล้ว ตนนั้นแหละจะสร้างความเสียหายแก่ทั้งตนเองและกลุ่มของตน ส่วนกรณีของข้าวไร่สารเคมี อุบลราชธานี เป็นอีกตัวอย่างของการเฝ้าระวังจิตของตนมิให้โลภมากขั้นหนึ่ง และการเฝ้าระวังตรวจสอบมิให้สมาชิกกลุ่มเดียวกันโลภมากอีกขั้นหนึ่ง แล้วยังพัฒนาก้าวหน้าถึงขั้นที่จะมีชีวิตอยู่ร่วมกับผู้ด้อยโอกาสจากกลุ่มอื่น ๆ ด้วยการแบ่งที่นาเป็นนารวมให้ผู้อื่นได้มีโอกาสทำกินด้วย จึงเป็นการแสดงความรับผิดชอบต่อชีวิตอื่นด้วยการให้จากจิตเมตตาเมื่อเห็นความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์ที่มีอยู่ร่วมกัน

ส่วนกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐที่เลือกศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความรับผิดชอบต่อผู้บริโภคและสังคมไว้อย่างชัดเจนเช่นกัน เมื่อผู้ปฏิบัติงานไม่หลงยึดมั่นแต่กับบทบาทหน้าที่ของตนภายใต้กฎหมาย นโยบาย หรือแม้แต่ผลประโยชน์ที่ตนจะได้รับ จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญที่สุดเพราะยอมทำให้แลเห็นปัญหาที่เป็นความเดือดร้อนหรือความทุกข์ของผู้อื่นได้อย่างชัดเจน ดังเช่นกรณีศึกษาการรับรองคุณภาพข้าวในโครงการข้าวไร่สารเคมีที่ให้ความสำคัญกับความเจ็บป่วยของเกษตรกร ทั้งที่เกษตรกรเป็นผู้ผลิตมิใช่ผู้บริโภค ข้อเด่นสำคัญของกลุ่มที่เลือกศึกษาอยู่ที่เมื่อเห็นปัญหาแล้วมิได้ละเลย ทอดทิ้ง หรือมีความเห็นว่ามีงานตามบทบาทหน้าที่หรือความรับผิดชอบของตน ทำให้กลายเป็นหน่วยงานที่มีส่วนในการริเริ่มแก้ไขปัญหาที่ผู้อื่นมองข้ามไปได้บ่อยครั้ง ดังเช่นกรณีศึกษาโครงการน้ำประปาชนบท สำหรับหลักการแก้ปัญหาที่ใช้วิธีจัดวางเงื่อนไขให้เป็นการศึกษาปัญหาในรูปของโครงการวิจัยก่อนเป็นหลักการที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นที่มาของความรู้ที่เป็นความจริงก่อนที่จะนำเสนอวิธีการแก้ไขปัญหา จึงทำให้กลุ่มนี้ มักมีข้อเสนอที่เป็นทางเลือกที่เหมาะสมและสอดคล้องมากกว่าหลักการคุ้มครองผู้บริโภคที่มีแนวทางแก้ปัญหาเป็นชุดสำเร็จรูปไว้ล่วงหน้า นอกจากนี้ หลักการแก้ปัญหาที่สืบสายไปจนถึงสาเหตุต้นทางด้วยหลักเหตุปัจจัยในทำนองเดียวกับหลักอภิปัจจยตามีส่วนสำคัญที่ทำให้ข้อเสนอในการแก้ปัญหาของกลุ่มนี้ มีความ

กลุ่มเล็กและครอบครัวได้มากกว่าข้อเสนอที่มาจากวิธีการแก้ปัญหาเป็นเรื่อง ๆ ที่แยกขาดจากกัน ดังเช่นกรณีที่พบกึ่งแห่งใส่สีย้อมผ้า ข้อเสนออีกประการหนึ่งของกลุ่มนี้อยู่ที่การเชื่อมโยงบทบาทหน้าที่ของกลุ่มที่เกี่ยวข้อง หรือกลุ่มที่สมควรเป็นผู้มีบทบาทหน้าที่รับผิดชอบหลักให้ได้เข้ามามีส่วนร่วมการทำงานตั้งแต่ต้น และการยุติงานเมื่อถึงเวลาที่สมควร โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าตนเป็นผู้ริเริ่มเจ้าของผลงาน หรือเจ้าของความคิด แต่ปรับเปลี่ยนตนเป็นผู้ให้คำปรึกษาจากภายนอก จึงทำให้สามารถสร้างการมีส่วนร่วมและความรับผิดชอบร่วมกันในงานได้อย่างยั่งยืน ดังเช่นโครงการข้าวไร้สารเคมี ถ้าหากสอบถามไปยังกลุ่มเกษตรกร เกษตรกรจะเข้าใจและมีความภาคภูมิใจว่าหลักการทำงานทั้งหมดเป็นความคิดริเริ่มที่มาจากกลุ่มของเขาเอง แต่ผู้จัดการกลุ่มเกษตรกร คือ คุณวิทยา คำผล สามารถอธิบายให้เห็นว่าส่วนใดเป็นการริเริ่มของศูนย์วิทยาศาสตร์การแพทย์ อุบลราชธานี ส่วนใดเป็นการริเริ่มเองของกลุ่มเกษตรกรเอง ข้อเสนอประการสุดท้ายของกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐที่เลือกศึกษานี้ อยู่ที่การจัดระบบการติดตามผลงาน การจัดข้อมูลความคิดให้เป็นระบบ และการถ่ายทอดประสบการณ์และผลของการเรียนรู้ให้เป็นแนวทางปฏิบัติสู่ผู้อื่นโดยผ่านช่องทางการสื่อสารต่าง ๆ ได้อย่างน่าสนใจ

ตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่ การจัดทำเป็นคู่มือที่ว่าด้วยข้อกำหนดและเงื่อนไขการรับรองระบบผลิตข้าวไร้สารเคมีเพื่อให้เป็นต้นแบบของการทำงาน การจัดให้มีการแยกผลการวิเคราะห์ของยาอินโดเทราซินในระหว่างกลุ่มผู้ผลิตเป็นสามกลุ่มคือ กลุ่มผู้ผลิตที่มีผลการวิเคราะห์ว่ายาตกมาตรฐาน ยาผิดมาตรฐาน และกลุ่มที่ยามีคุณภาพมาตรฐาน โดยได้แจ้งไปยังผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะสถานพยาบาลที่ต้องดำเนินการสั่งซื้อยา โดยไม่รอให้ผลการดำเนินคดีสิ้นสุด ซึ่งยอมเป็นประโยชน์ในแง่ที่สามารถลดความสูญเสียด้านงบประมาณที่ต้องสั่งซื้อยาที่ไม่มีคุณภาพ และลดความสูญเสียอื่น ๆ ที่อาจเกิดขึ้นแก่ผู้บริโภค รวมทั้งยังเป็นการแยกผู้ผลิตที่ทำดีและยกย่องความดีของผู้ผลิตให้เห็นเด่นชัดขึ้น ในความเป็นจริงแล้ว ความพยายามในการส่งต่อข้อมูล โดยเฉพาะในลักษณะของ “บัญชีสีขาว” (White list) ระบุรายชื่อผู้ผลิตที่ทำดี พบอยู่เป็นประจำอย่างไม่เป็นทางการอยู่แล้ว จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสนับสนุนเพิ่มขึ้นให้เป็นวิธีการดำเนินงานปกติ มิใช่สร้างให้เกิดความเข้าใจผิดว่าวิธีเช่นนี้ เป็นการละเมิดสิทธิและเสรีภาพของผู้ผลิต หรือเป็นวิธีที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้ผลิตตามแนวคิดปรัชญาเสรีนิยม สำหรับตัวอย่างที่เด่นชัดซึ่งมีความสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของผู้ผลิตและผู้บริโภคเป็นชุมชนคือ การจัดให้ผู้ผลิตได้มีโอกาสพิสูจน์คุณภาพความดีของตนต่อชุมชน กับการสร้างวัฒนธรรมใหม่ที่สนับสนุนหลักการพิสูจน์ตรวจสอบความดีให้ปรากฏในสังคม โครงการน้ำมันทอดซ้ำที่นำเอาผู้ผลิตที่ตั้งใจทำความดีมาร่วมพิสูจน์ตนด้วยการแสดงตัวเลขผลการวิเคราะห์ทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ผู้บริโภคและชุมชน

สามารถร่วมตรวจสอบผลของความดีได้ด้วย กรณีนี้จึงนับเป็นตัวอย่างสำคัญที่นำเอาสิทธิของผู้บริโภคมาผสานกับหลักการยกย่องคนดีและความดีของหลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธ ซึ่งจะเห็นได้ว่าตัวอย่างของการประกาศความดีของผู้ผลิตในลักษณะนี้ สวนทางกับวิธีการที่บริษัทยาน้ำเชื่อมวางเคียงคู่กับชื่อ ออย. ของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาในโครงการรณรงค์เรื่องยาปลอม ที่เข้าข่ายการโฆษณาแฝงตามทฤษฎีสัญญาศาสตร์เพื่อเชื่อมโยงชื่อของบริษัทกับความดีของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา

จากการประมวลผลการศึกษาทั้งหมดในภาพรวม ย่อมชี้ให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของการพัฒนาหลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธในสังคมไทย รวมทั้งได้ชี้ให้เห็นด้วยว่าเมื่อหลักการคุ้มครองผู้บริโภคมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การคุ้มครองชีวิตของทุกชีวิตและเป็นการสร้างเสริมให้ทุกคนมีความรับผิดชอบต่อการดำเนินชีวิตร่วมกัน ย่อมเท่ากับว่าเป็นการพัฒนาให้ “คนดี” มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นและทำให้ “ความดี” ยังดำรงคงอยู่ในสังคมไทยได้สืบต่อไป คำอธิบายในลักษณะเช่นนี้นอกจากจะยิ่งทำให้หลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธมีความสำคัญมากขึ้นแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องขับเคลื่อนไปสู่การแก้ไขระบบการคุ้มครองผู้บริโภคด้านยาและสุขภาพให้เป็นระบบที่เป็นธรรมมากขึ้นด้วย คำว่า “เป็นธรรม” ในที่นี้ มิได้หมายความว่าถึงการจัดสรรผลประโยชน์ให้แก่ทุกกลุ่มอย่างเท่าเทียมกัน แต่หมายความว่าระบบที่มีหลักธรรมหรือคุณงามความดีเป็นรากฐานวิธีคิด และมีเป้าหมายอยู่ที่การเพิ่มจำนวนคนดีและความดีให้แก่สังคมไทย

ข้อเสนอแนะ

เมื่อมีความเข้าใจตรงกันว่า “หลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธ” เป็นหลักการที่สำคัญและเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับปรุงแก้ไขระบบการคุ้มครองผู้บริโภคที่เป็นอยู่ในปัจจุบันให้เป็นธรรมมากยิ่งขึ้น คำถามหลัก จึงอยู่ที่ว่าควรจะดำเนินการอย่างไร จึงจะบรรลุเป้าหมาย ซึ่งผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะที่แบ่งออกได้เป็นสามส่วน ดังนี้

ส่วนแรกว่าด้วยข้อเสนอแนะในการสร้างระบบจากการเพิ่มจำนวน “คนดี” และ “ความดี” ในสังคมด้วยการพัฒนาแต่ละกลุ่ม คือ ผู้ผลิต ผู้บริโภค และผู้ประกอบการภาครัฐให้เป็นไปตามกรอบแนวทางของหลักอริยมรรคมีองค์แปด ซึ่งในความเป็นจริง การพัฒนาแต่ละกลุ่มให้เป็นคนดีไม่ไกลมากมีความละเอียดเกรงกลัวต่อบาป ก็เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างระบบที่เป็นธรรมอยู่เช่นกัน

ส่วนที่สองเป็นข้อเสนอแนะในเรื่องของการสร้างระบบให้เป็นธรรมโดยตรง เนื่องมาจากมนุษย์แต่ละคนมี “ปัญญา” ที่เข้าใจความจริงของชีวิตได้ไม่เท่าเทียมกัน การสร้างให้ทุกคนเป็นคน

ดีทั้งหมดพร้อมกัน ย่อมเป็นไปได้ ระบบที่เป็นธรรมที่ว่านี้ จึงหมายถึงการป้องปรามมิให้คนไม่ดี ทำร้ายหรือเบียดเบียนคนดีได้ สำหรับข้อเสนอแนะในส่วนนี้ หลักการสำคัญจะอยู่ที่การปรับกระบวนการของกฎหมายให้มีฐานวิธีคิดด้วยหลักธรรมตามแนวคิดของสำนักกฎหมายธรรมชาติที่มีความเชื่อว่ากฎหมายและศีลธรรมไม่อาจแยกขาดจากกัน

สำหรับข้อเสนอแนะส่วนสุดท้ายจะเชื่อมโยงกับข้อเสนอแนะในส่วนที่สอง กล่าวคือเป็นการนำเสนอให้มีการแก้ไขกฎหมายในประเด็นที่เป็นผลการศึกษาที่ได้จากปริญญานพนธ์ฉบับนี้

ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาแต่ละกลุ่ม

สำหรับกลุ่มผู้บริโภค

ประการแรก เป็นข้อเสนอแนะที่เชื่อมโยงกับกลุ่มผู้บริโภคแนวพุทธที่เลือกศึกษา ดังที่ได้นำเสนอแล้วว่า ความเข้มแข็งส่วนหนึ่งของกลุ่มผู้บริโภคแนวพุทธนั้น อยู่ที่การมีพระภิกษุสงฆ์ที่เข้าใจหลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธเป็นผู้นำทางความคิด จึงควรสนับสนุนให้กลุ่มเหล่านี้ได้มีการดำเนินงานเผยแพร่แนวคิดและจัดกิจกรรมขยายเป็นเครือข่ายออกไป ยิ่งกว่านั้น ถ้าสามารถนำโครงการ “สุขภาพดี เริ่มที่บริโภคเป็น” มาเชื่อมโยงกับโครงการ ออย. น้อย ของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาได้แล้ว ก็น่าจะทำให้โครงการ “สุขภาพดี เริ่มที่บริโภคเป็น” ดำเนินสืบต่อไปได้ รวมทั้งยังจะช่วยพัฒนาให้โครงการ ออย. น้อย มีความลุ่มลึกด้วยแนวคิดการบริโภคแบบพุทธมากยิ่งขึ้น การฝึกอบรมเยาวชนในโครงการ ออย. น้อย ก็จะมีได้มีแต่เรื่องการสอนให้รู้จักใช้ชุดทดสอบเบื้องต้น สิทธิของผู้บริโภค เครื่องหมาย ออย. และการรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องสิทธิผู้บริโภคของตน แต่กลุ่มเยาวชนจะเข้าใจถึงหลักธรรมที่สำคัญในการบริโภค อาทิ อินทริยสังวร โภชนเมตตัตถุญตา การฝึกสติ เป็นต้น

ประการที่สอง เป็นข้อเสนอแนะที่ให้ความสำคัญกับการฝึกอบรมจิตของผู้บริโภคจนสามารถนำ “สติ” และ “ปัญญา” มาใช้เฝ้าระวังความผิดปกติ หรือ “ความโลภ ความหลง” ที่เกิดขึ้นในจิตใจของตนเองได้อย่างเท่าทันในลักษณะทำนองเดียวกับกับที่สังคมตะวันตกสนับสนุนให้ผู้บริโภคฝึกฝนทักษะในเรื่องการรู้เท่าทันสื่อ โดยเฉพาะสื่อโฆษณา (Media literacy) ทักษะในลักษณะนี้ หากพัฒนาให้เป็นระบบ ย่อมสามารถนำมาใช้ตรวจสอบตนเอง ตลอดจนความผิดปกติของสังคมที่เกิดจาก “ความโลภ ความหลง” ในระบบเศรษฐกิจและการเมืองได้อีกด้วย ทักษะการตรวจสอบจิตของตนเองในชีวิตประจำวันนี้ กลุ่มมอโศกน่าจะเป็นตัวอย่างของกลุ่มที่มีทักษะและความชำนาญมากที่สุด ส่วนกลุ่มชมรมคุ้มครองผู้บริโภคเชียงใหม่และเครือข่ายองค์กรผู้บริโภค

ภาคเหนือตอนบนน่าจะมีความชำนาญในการวิเคราะห์จิตที่เชื่อมโยงกับการโฆษณา ทั้งสองกลุ่มจึงน่าจะมียุทธศาสตร์เป็นผู้นำในการฝึกฝนทักษะนี้แก่ผู้บริโภค

ประการที่สาม เมื่อต้องพึ่งพิงกับยาแผนปัจจุบัน อาหารสำเร็จรูป ฯลฯ ในระบบทุนนิยมเสรี ผู้บริโภคไทยย่อมอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบ ส่วนวิธีการที่จะช่วยให้ผู้บริโภคเข้มแข็งขึ้นได้นั้น ผู้ประกอบวิชาชีพด้านสุขภาพ อาทิ แพทย์ เภสัชกร พยาบาล ฯลฯ ที่มีหลักธรรมประจำใจ โดยเฉพาะผู้ที่มีความเข้าใจหลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธย่อมมีส่วนที่จะช่วยเหลือผู้บริโภคได้มาก โดยอาจส่งเสริมการสร้างเครือข่ายทางสังคมเพื่อให้ผู้ประกอบวิชาชีพด้านสุขภาพทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาที่ใกล้ชิดให้แก่ผู้บริโภค โดยเฉพาะเมื่อระดับความสามารถในการวิเคราะห์จิตของผู้บริโภคยังไม่กล้าแข็งเพียงพอ ส่วนผู้ประกอบวิชาชีพด้านสุขภาพก็จะได้รับประโยชน์จากผู้บริโภค เพราะเป็นการทำบุญ ทำกุศล ส่งผลให้ได้รับความสุข มีจิตใจที่ตั้งงามจากการดูแลรับผิดชอบชีวิตผู้อื่นที่ย่อมจะก้าวหน้าเป็นการคุ้มครองระดับชีวิตซึ่งกันและกันที่สูงขึ้นต่อไป

สำหรับกลุ่มผู้ผลิต

ประการแรก ปัญหาของผู้บริโภคโดยส่วนใหญ่น่าจะหมดไป ถ้าสามารถส่งเสริมให้ผู้ผลิตเป็นคนดี ไม่โลภมาก และมีความละเอียดรอบคอบทำตามหลักทริโศตปปะ ข้อเสนอนะ ส่วนนี้จึงอยู่ที่การสนับสนุนให้มีการพัฒนาเครื่องมือต่าง ๆ เข้ามาใช้ควบคุมความโลภ ซึ่งเท่าที่ผ่าน มาผู้ผลิตชาวพุทธได้พัฒนา “ศีล” และ “สติ” เข้ามาประยุกต์ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ การพัฒนาเครื่องมือเหล่านี้ มาควบคุมพฤติกรรมของผู้ผลิต ยังอาจจะต้องให้ความสำคัญแก่บริบททางสังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกันของแต่ละพื้นที่อีกด้วย

ประการที่สอง ในความเป็นจริงแล้ว การควบคุมความโลภของผู้ผลิตเป็นเรื่องภายในจิตใจ ซึ่งยากแก่การพิสูจน์ตรวจสอบให้เห็นจริง จึงจำเป็นต้องส่งเสริมให้ผู้ผลิตให้ความสำคัญแก่ การพิสูจน์ความดีเชิงประจักษ์ที่ผู้บริโภคและชุมชนสามารถร่วมกันตรวจสอบได้ การพิสูจน์ความดีของผู้ผลิตนี้ ควรจะได้รับการสนับสนุนให้เป็นวัฒนธรรมหรือค่านิยมใหม่ของสังคมไทย

ประการที่สาม การส่งเสริมเครือข่ายที่เชื่อมโยงกลุ่มผู้ผลิตที่เป็นคนดี ให้เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนเช่นเดียวกับข้อเสนอเรื่องเครือข่าย ย่อมจะเป็นประโยชน์ต่อทั้งผู้บริโภคและผู้ผลิตเพื่อเสริมสร้างให้เป็นชุมชนที่เข้มแข็ง ดังเช่น เครือข่ายผู้ประกอบการของจังหวัดสมุทรสงครามที่ได้ร่วมกันจัดเทศกาลกินปลาหู ส่งเสริมการท่องเที่ยวแบบพอเพียง ตลอดจนการอนุรักษ์วัฒนธรรม และภูมิปัญญาของ “คนแม่กลอง” นับเป็นตัวอย่างของการดำรงวิถีชีวิตแบบพุทธที่ปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสังคมสมัยใหม่ได้อย่างลงตัว

สำหรับข้อเสนอแนะสามประการข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นข้อเสนอจากจุดยืนของผู้ผลิตแนวพุทธที่พร้อมจะทำความดีเพื่อตนเองและผู้บริโภค แต่ผู้ผลิตส่วนใหญ่มิใช่ผู้ผลิตแนวพุทธ รวมทั้ง ยังอาจจะเป็นผู้ผลิตที่มีได้มีจิตสำนึกที่เชื่อมโยงกับความเป็นเจ้าของถิ่น โดยเฉพาะผู้ผลิตที่เป็นบรรษัทข้ามชาติ ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาหลักการคุ้มครองผู้บริโภคในปัจจุบันจึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญแก่ตัวผู้ปฏิบัติงานของบรรษัทข้ามชาติและระบบคุ้มครองผู้บริโภคที่เป็นธรรม ในเรื่องนี้ การแยกให้เห็นว่าตัวผู้ปฏิบัติงานที่เป็นพนักงานอาจจะมีหลักการและความคิดเห็นที่เป็นอิสระจากบรรษัทอาจสร้างการเปลี่ยนแปลงเพื่อผู้บริโภคได้ ถ้าเขาเข้าใจถึงผลกระทบจากการกระทำของตนเองว่าอาจกลายเป็นความทุกข์ของผู้บริโภค ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ของเขา การชักนำให้พนักงานกลุ่มนี้เข้าร่วมทำความดีในเครือข่ายผู้รู้ เครือข่ายผู้ผลิต จึงย่อมเป็นประโยชน์ แต่จะประมาทต่อ "ความโลภ ความหลง" มิได้ ส่วนที่สำคัญมากกว่านั้น จึงต้องย้อนกลับไปพิจารณาส่งเสริมระบบการคุ้มครองผู้บริโภคให้เป็นธรรมเพื่อให้เป็นหลักประกันที่ยั่งยืนสำหรับทุกชีวิต ซึ่งหมายความว่า จะละเลยการพัฒนาหลักการคุ้มครองผู้บริโภคด้วยมาตรการกฎหมาย และหลักการคุ้มครองผู้บริโภคตามแนวประชาสังคมมิได้

สำหรับกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐ

ประการแรก เป็นข้อเสนอแนะที่เชื่อมโยงกับกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐที่เลือกศึกษา ซึ่งได้ชี้ให้เห็นแล้วว่า จุดเริ่มต้นที่สำคัญคือ การสร้างความตระหนักให้เห็นว่าปัญหาของผู้บริโภคเป็นปัญหาของผู้ปฏิบัติงานภาครัฐ ถ้าหากไม่สามารถสร้างความตระหนักในระดับนี้ได้โดยตรง จำเป็นจะต้องจัดวางเงื่อนไขเพื่อให้งานบรรลุเป้าหมาย สำหรับกลุ่มผู้ปฏิบัติงานภาครัฐที่เลือกศึกษาใช้รูปแบบการศึกษาปัญหาที่เป็น "ความทุกข์" ของชุมชนด้วยการกำหนดเงื่อนไขให้ผู้ปฏิบัติงานได้มีโอกาสศึกษาสถานการณ์ปัญหาตามความเป็นจริงในรูปของโครงการศึกษาวิจัยที่ผู้ปฏิบัติงานแต่ละคนจะต้องมีเรื่องที่ศึกษาวิจัยเพื่อแก้ปัญหาในความรับผิดชอบของตนอย่างน้อยหนึ่งเรื่อง ความก้าวหน้าในอาชีพของผู้ปฏิบัติงานกลุ่มนี้ จึงขึ้นตรงต่อการแก้ไขปัญหาของชุมชนเมื่อการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคเริ่มต้นจากการสร้างเงื่อนไขให้มีการดูแลรับผิดชอบชีวิตของชุมชน การคุ้มครองผู้บริโภคจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของการคุ้มครองตนเอง และการคุ้มครองตนเองก็เป็นส่วนหนึ่งของการคุ้มครองผู้บริโภค ข้อเสนอแนะในส่วนนี้ จึงเป็นการจัดวางเงื่อนไขการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคเพื่อให้เป็นเงื่อนไขที่ทุกกลุ่มจะมีส่วนร่วมรับผิดชอบชีวิตซึ่งกันและกัน

ประการที่สอง ปัญหาที่ผ่านมานั้น ผู้ผลิตมักทอดอ้างความดีของตนโดยปราศจากการพิสูจน์ตรวจสอบ หลักการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธ จึงจำเป็นที่จะต้องสนับสนุนให้มีการพิสูจน์ตรวจสอบความดีเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงความรับผิดชอบต่อผู้ผลิต ซึ่งข้อเสนอแนะข้อนี้

มุ่งที่ผู้ผลิตกลุ่มที่ขาดความเข้าใจเรื่องการพิสูจน์ ตรวจสอบความดีของตน ผู้ปฏิบัติงานภาครัฐจึงจำเป็นต้องเข้าใจและจัดวางเงื่อนไขให้เหมาะสม เพื่อมิให้เป็นการสร้างภาระที่อาจสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่ายมากเกินไปจนกลายเป็นความทุกข์ของผู้ผลิตและผู้ปฏิบัติงานภาครัฐเอง แต่ก็มิใช่เป็นการเปิดช่องโอกาสให้เกิดการเอาเปรียบผู้บริโภคด้วยข้ออ้างที่ไม่สมควร อย่างไรก็ตาม การเริ่มต้นจากกลุ่มผู้ผลิตแนวพุทธและผู้ผลิตที่เข้าใจความสำคัญของการพิสูจน์ตรวจสอบความดีของตนจะลดปัญหาและอุปสรรคที่อาจเกิดขึ้นได้เพราะเป็นการนำความดีมาคานอำนาจของผู้ผลิตด้วยกัน

ประการที่สาม เมื่อพิจารณาจากสถานการณ์ความเป็นจริงที่ว่าผู้ผลิตส่วนใหญ่มิใช่ผู้ผลิตแนวพุทธ การควบคุมและกำกับการคุ้มครองผู้บริโภคโดยภาครัฐและการสร้างระบบที่เป็นธรรมย่อมมีความสำคัญมาก ผู้ปฏิบัติงานภาครัฐที่มีความเข้าใจจึงต้องมีบทบาทหน้าที่เป็นหลักในการควบคุมและกำกับ รวมทั้งการสร้างระบบที่เป็นธรรม โดยจุดเริ่มต้นที่สำคัญย่อมมาจากการวิเคราะห์ตรวจสอบ “ความดี” ของทั้งตนเอง นโยบายของรัฐ ดัชนีกฎหมาย ตลอดจนกระบวนการของกฎหมายว่ามีหลักคิดที่เป็น “มิชฌาติภูมิ” หรือ “โลกียสัมมาติภูมิ” ที่ไม่เหมาะสมอย่างไร และผู้ปฏิบัติงานภาครัฐกลุ่มนี้ ย่อมต้องทำหน้าที่เป็นหลักในกระบวนการสร้างระบบที่เป็นธรรมโดยที่จะละเลยการตรวจสอบตนเองมิได้

ข้อเสนอแนะทั้งสามประการ โดยเฉพาะข้อเสนอประการสุดท้าย ได้ชี้ให้เห็นความจำเป็นของการปรับระบบการคุ้มครองผู้บริโภคให้เป็นธรรม สำหรับข้อเสนอที่จะได้กล่าวต่อไปในที่นี้จะให้ความสำคัญกับการปรับกระบวนการกฎหมายคุ้มครองผู้บริโภค

ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาที่เป็นธรรม

ดังได้กล่าวแล้วว่ากฎหมายไทยในปัจจุบัน อยู่ภายใต้อิทธิพลของสำนักคิดกฎหมายบ้านเมือง ที่เชื่อว่า “กฎหมายคือคำสั่งของรัฐาธิปัตย์” ทั้งที่แต่เดิมกฎหมายไทยในอดีตเป็นระบบที่มีหลักธรรมเป็นรากฐานดังที่ได้นำเสนอแล้วในบทที่สอง จากบันทึกทางประวัติศาสตร์ไทยในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทรงพบว่ากฎหมายถูกคัดลอก เปลี่ยนแก้ไข จนไม่ยุติธรรม พระองค์ก็ทรงโปรดเกล้าให้มีการชำระกฎหมายเสียใหม่ให้ยุติธรรม¹ ข้อเสนอแนะใน

¹ปรีดี เกษมทรัพย์, นิติปรัชญา พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543) น. 47-48.

ส่วนนี้ จึงให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนกระบวนการกฎหมายคุ้มครองผู้บริโภคทั้งหมดด้วย แนวคิดกฎหมายธรรมชาติ เพื่อให้สามารถนำหลักธรรมมาประยุกต์เป็นฐานคิดตั้งแต่กระบวนการนิติบัญญัติสืบสายลงไปจนกระทั่งถึงขั้นการบังคับใช้กฎหมายในแต่ละเรื่องที่ต้องผ่านกระบวนการตีความก็ต้องนำหลักธรรมมาใช้เป็นฐานคิดเช่นกัน หรืออาจกล่าวโดยรวม ได้ว่าหลักการคุ้มครองผู้บริโภคที่สมบูรณ์ตามแนวคิดนี้ ควรจะนำหลักธรรมเข้าร่วมกำกับตั้งแต่ขั้นกำหนดเจตนารมณ์ของกฎหมายให้ชัดเจน และจะต้องระบุไว้ทั้งในส่วนที่เป็นสาระสำคัญของตัวบทและการบังคับใช้ไว้ในทุกขั้นตอน เมื่อมีการตีความจะได้สามารถตรวจสอบย้อนกลับไปยังเจตนารมณ์ของกฎหมายได้เสมอ หลักคิดและวิถีปฏิบัติของผู้บัญญัติกฎหมายและผู้ที่ทำหน้าที่บังคับใช้กฎหมายก็จะต้องสอดคล้องโดยมุ่งให้เกิดการคุ้มครองผู้บริโภคที่เป็นธรรมทั้งกระบวนการ ส่วนที่ว่าสมควรจะดำเนินการแก้ไขในประเด็นใดบ้างนั้น ได้นำเสนอไว้ในหัวข้อถัดไป

ข้อเสนอแนะบางประเด็นเพื่อการคุ้มครองผู้บริโภค

สำหรับข้อเสนอแนะบางประเด็นเพื่อการคุ้มครองผู้บริโภคที่ควรเร่งแก้ไขจากปัญหาที่พบในการศึกษาปริญญาโทฉบับนี้โดยตรงมีด้วยกันอย่างน้อยสามเรื่อง เรื่องแรกว่าด้วยความรับผิดชอบของผู้ผลิต ซึ่งเห็นได้ชัดว่าอิทธิพลของแนวคิดแบบปรัชญาเสรีนิยมทำให้ผู้ผลิตมีความรับผิดชอบต่อตัวผลิตภัณฑ์และข้อมูลข่าวสารที่ปรากฏอยู่ในฉลากและเอกสารกำกับยา ตลอดจนข้อมูลที่ถูกนำมาใช้ในการโฆษณาในระดับที่ไม่ยุติธรรมแก่ผู้บริโภคและเป็นการสร้างภาระงานและความสิ้นเปลืองงบประมาณและเวลาการตรวจสอบของภาครัฐที่เกินความจำเป็น จำเป็นที่จะต้องมีการกำหนดบทบาทใหม่เพื่อให้เกิด “ความเป็นธรรม” ที่ผู้ผลิตจะต้องมีความรับผิดชอบต่อผู้ผลิตเพิ่มขึ้น ถ้าหากผนวกหลักการของการคุ้มครองผู้บริโภคแนวพุทธที่ว่าด้วยการพัฒนา “คนดี” และ “ความดี” ร่วมไปด้วย การรับขึ้นทะเบียนยา อาหาร และผลิตภัณฑ์สุขภาพต่าง ๆ รวมทั้งการอนุญาตให้มีการโฆษณาต่าง ๆ อาจกำหนดตัวบทกฎหมายให้ยกเว้น ไม่คิดค่าธรรมเนียมให้แก่ผู้ผลิตที่ทำดี ปฏิบัติตามหลักเกณฑ์ที่เป็นธรรมต่อผู้บริโภค รวมทั้งควรเร่งรัดเวลาการตรวจสอบที่รวดเร็วขึ้นสำหรับผู้ผลิตกลุ่มนี้ และเพิ่มค่าใช้จ่ายการตรวจสอบตามที่จริงให้แก่ผู้ผลิตที่ปฏิบัติในทิศทางตรงกันข้าม ค่าใช้จ่ายที่วุ่นวายนี้จะพิจารณาไปถึงค่าชดเชยความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นแก่ผู้บริโภคที่ได้รับผลกระทบจากการใช้ยาหรือผลิตภัณฑ์สุขภาพ ตลอดจนความเสียหายจากการได้รับข้อมูลการโฆษณาที่ไม่เป็นธรรมร่วมด้วย เป็นต้น

การเสริมสร้างความรับผิดชอบเป็นเรื่องสำคัญที่จำเป็นต้องค้นหามาตรการต่าง ๆ ทางกฎหมายมารองรับ ตัวอย่างที่น่าเสนอข้างต้นจึงเป็นเพียงแนวทางหนึ่ง ซึ่งไม่เพียงพอ แต่นำเสนอเพื่อให้เห็นเป็นตัวอย่างรูปธรรมเท่านั้น

ปัญหาที่ปรากฏอยู่ในกระบวนการส่งเสริมการขายและผลิตภัณฑ์สุขภาพที่แทรกอยู่ในระบบการศึกษาของโรงเรียนแพทย์และระบบการศึกษาต่อเนื่องของแพทย์และบุคลากรทางการแพทย์ การวิจัยทดลองที่บริษัทยาให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ การให้เงินอุดหนุนแก่สถาบันวิชาการ สถานพยาบาล รวมตลอดแม้กระทั่งการจัดตั้งศูนย์สุขภาพ สายด่วนที่ให้คำปรึกษาด้านยาและสุขภาพ ฯลฯ ที่เข้าข่ายการส่งเสริมการขายและผลิตภัณฑ์สุขภาพเป็นส่วนที่ประเทศไทยมิได้มีกฎหมายเข้าไปควบคุมคุ้มครองเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมแก่ผู้บริโภค หรือแม้แต่ความเป็นธรรมในระบบสุขภาพในภาพรวม ข้อเสนอแนะในส่วนนี้ จึงเป็นเรื่องที่ต้องใช้ “ปัญญา” ทำความเข้าใจปัญหาให้ชัดเจน ก่อนที่จะนำกฎหมายเข้ามากำกับ แต่ทั้งนี้ต้องกระทำด้วยความระมัดระวัง มิฉะนั้นแล้ว อาจจะถูกทักท้วงโต้แย้งจากกลุ่มหรือสังคมส่วนที่ได้รับความนิยม ซึ่งในหลายส่วนปฏิเสธมิได้ว่า สังคมไทยในปัจจุบันยังมีข้อจำกัดที่ต้องการได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากบริษัทยา การสร้างให้เกิดข้อถกเถียงทางสังคมเชิงศีลธรรม จึงอาจเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในประเด็นที่สาธารณชนมีความเข้าใจในเรื่องนี้ที่จำกัดมาก นอกจากนี้ ตัวอย่างของความพยายามในการควบคุมการส่งเสริมการขายของประเทศอื่น ๆ ก็อาจ “จุดประกาย” ให้เกิดความสนใจในประเด็นนี้เพิ่มขึ้นในสังคมไทย สำหรับตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ กฎหมายการควบคุมการส่งเสริมการขายในอังกฤษและเดนมาร์ก² เป็นต้น สำหรับในอังกฤษนั้น มีองค์กรอิสระที่ทำหน้าที่กำกับการส่งเสริมการขายของภาคธุรกิจ (Self regulation) ก่อนที่รัฐจะเข้าดำเนินการต่อไป ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการสำคัญในการคุ้มครองผู้บริโภค ในขณะที่อาจกล่าวได้ว่ากฎหมายคุ้มครองผู้บริโภคที่เป็นกฎหมายแม่บทของไทยให้การคุ้มครองเฉพาะเรื่องการโฆษณาและฉลากเท่านั้น

ปัญหาสำคัญประการที่สาม ปรากฏอยู่ในกฎหมายสิทธิบัตรที่ควรจะสนับสนุนให้มีการประดิษฐ์คิดค้นยาใหม่ที่สอดคล้องกับปัญหาความจำเป็นของมนุษยชาติ ปัจจุบันกฎหมายฉบับนี้

² ตัวอย่างรายละเอียดของกฎหมายฉบับนี้ ได้จากประมวลหลักการที่ว่าด้วยการโฆษณา การส่งเสริมการขาย และการขายตรงของอังกฤษ (The British Code of Advertising, Sales Promotion and Direct Marketing) ซึ่งฉบับแก้ไขครั้งที่ 11 มีผลบังคับใช้ตั้งแต่ 4 มีนาคม 2546 ที่ www.asa.org.uk สำหรับของประเทศเดนมาร์ก มีผลบังคับใช้ เมื่อ 1 กรกฎาคม 2549 ที่ผ่านมา ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ที่ www.forbrug.dk

ถูกบิดเบือนด้วย “ความโลภ ความหลง” จนกลายเป็นเครื่องมือทางเศรษฐกิจของระบบเศรษฐกิจแนวเสรีนิยมที่ไปสนับสนุนการเอาัดเอาเปรียบของบริษัทฯ ทำให้ผู้บริโภคและผู้ขายไม่ได้รับความเป็นธรรม ดังที่พบว่านอกจากจะเป็นกฎหมายที่สนับสนุนการผูกขาดการจำหน่ายยาเพื่อประโยชน์สูงสุดของบริษัทฯแล้ว ยังไม่สามารถพัฒนาให้มีการผลิต “ยากำพร้า” ซึ่งเป็นยาที่มีความจำเป็น แต่ไม่คุ้มค่าแก่การลงทุนได้ แนวคิดเรื่องกฎหมายและศีลธรรมไม่ควรแยกขาดจากกัน ย่อมเป็นฐานคิดที่จะช่วยชี้ให้เห็นการเอาัดเอาเปรียบและนำไปสู่การปรับปรุงกฎหมายฉบับนี้ ให้มีความเป็นธรรมเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของทุกชีวิต

การดำเนินงานของกลุ่มคุ้มครองผู้บริโภคแนวประชาสังคมที่มุ่งสร้างความเข้าใจเพื่อให้สาธารณชนเท่าทันกับปัญหาดังกล่าวของประเทศไทยนับเป็นตัวอย่างที่ประเทศกำลังพัฒนาหลายประเทศกำลังเฝ้ามองในฐานะที่เป็นแบบอย่างที่สำคัญ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่ายังมีได้รับการขานรับจากนโยบายของรัฐและกระบวนการกฎหมายของประเทศไทยเท่าที่ควร ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่าการทบทวนหลักกฎหมายไทยให้มีเจตนารมณ์เพื่อประโยชน์ร่วมกันของมนุษยชาติ อาจเริ่มต้นได้จากการทบทวนทำความเข้าใจหลักการสำคัญต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายสิทธิบัตรเสียใหม่ โดยเฉพาะข้อกำหนดที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property right or IPR) โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับยารักษาโรค ไม่ควรมุ่งเน้นเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าหรือการทำกำไรสูงสุดของภาคธุรกิจดังที่เป็นอยู่เท่านั้น แต่ควรมุ่งเพื่อส่งเสริมการดำรงชีวิตอยู่อย่างเกื้อกูลกันของทุกชีวิต ยิ่งไปกว่านั้น กฎหมายสิทธิบัตรควรจะสนับสนุนผลงานในลักษณะที่เป็นกลุ่มมากกว่าผลงานเชิงเดี่ยวที่มุ่งให้ผลประโยชน์ตอบแทนหรือจูงใจนักประดิษฐ์หรือนักวิจัยที่เป็นรายบุคคล ทั้งที่ในความเป็นจริง ผลงานวิจัยเหล่านี้มีรากฐานมาจากภูมิปัญญาและความร่วมมือของนักวิจัยจำนวนมากทั้งที่ประสบความสำเร็จและไม่ประสบความสำเร็จ พวกเขาเหล่านั้นต่างอุทิศตนเพื่อประโยชน์ของสาธารณชนโดยมิได้คาดหวังผลตอบแทนที่เกินสมควร นอกจากนี้ การที่กฎหมายสิทธิบัตรยังมุ่งสนับสนุนให้ธุรกิจ โดยเฉพาะธุรกิจยา ได้รับผลประโยชน์ตอบแทนโดยปราศจากขีดจำกัดเช่นนี้ ย่อมมีความหมายเทียบเท่ากับการสนับสนุนการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันด้วยการเอาัดเอาเปรียบซึ่งเป็นอันตรายต่อชีวิตและสังคมโดยรวมอย่างยิ่ง เพราะในระยะยาวแล้วกฎหมายในลักษณะนี้ย่อมผลักดันให้ทุกชีวิตเข้าสู่วงจรแห่งความทุกข์ที่มี “ความโลภและความหลง” เป็นตัวขับเคลื่อนแทนที่จะเป็นวงจรแห่งความสุขที่มีความดีเป็นตัวขับเคลื่อน เมื่อสังคมปราศจากซึ่ง “คุณงามความดี” แล้ว ความหมายของการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษยชาติย่อมจะถูกลดทอนลงให้เหลือเพียงเพื่อการรักษาตัวให้รอดเท่านั้น กฎหมายในลักษณะนี้จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ก้าวเข้าสู่การทำลายล้างกันเองและตนเองในที่สุด

ข้อจำกัดของการศึกษาและข้อเสนอแนะต่อการศึกษาวิจัยในอนาคต

ปริญญาโทเรื่องหลักการคุ้มครองผู้บริโภคด้านสุขภาพแนวพุทธฉบับนี้ เป็นความพยายามในการศึกษาเพื่อพัฒนาหลักและวิธีการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคจากฐานคิดแนวพุทธ ซึ่งเป็นการศึกษาและการตีความจากมุมมองหนึ่งเท่านั้น จึงย่อมไม่สมบูรณ์ หรือครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดของพุทธศาสนา สำหรับปัญหาที่เป็นข้อจำกัดสำคัญของการศึกษาคั้งนี้อยู่ที่ตัวอย่างที่นำมาให้เป็นกรณีศึกษายังมีจำนวนน้อย และยังมีขาดกรณีศึกษาที่เป็นตัวอย่างรูปธรรมจากกลุ่มผู้ประกอบการภาครัฐแนวพุทธ จึงทำให้ไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคที่มาจากกระบวนทัศน์หลักพุทธธรรม แม้ว่าการศึกษาครั้งนี้จะได้นำ “ปัญญา” มาใช้เป็นหลักในการอธิบายหลักการการทำงานของกรณีตัวอย่าง เพราะถึงอย่างไร “ปัญญา” ที่ถูกนำมาใช้อธิบายเพื่อทำความเข้าใจก็เป็นปัญญาในระดับสุดมยปัญญาและจินตมยปัญญาเท่านั้น มิใช่เป็น “ปัญญา” ในระดับภาวนามยปัญญา ซึ่งอาจจะทำให้เข้าใจผิดได้ว่าการคุ้มครองผู้บริโภคตามหลักพุทธธรรมเป็นการคุ้มครองตามหลักเหตุผลเท่านั้น ความเข้าใจเช่นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะการคุ้มครองผู้บริโภคตามแนวพุทธคือการคุ้มครองชีวิต และการคุ้มครองชีวิตตามแนวพุทธที่ถูกต้องพัฒนามาจากการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคที่ครบถ้วนทั้งแปดประการ และในส่วนตัวด้วย “ปัญญา” ก็จะต้องพัฒนาไปสู่ความเข้าใจกฎไตรลักษณ์และหลักอภิปัจจยตาที่ลุ่มลึกยิ่งขึ้น ซึ่งในที่สุดแล้วย่อมนำมาสู่การสร้างสังคมที่ทุกชีวิตสามารถดำรงอยู่ร่วมกันด้วยหลักเมตตาธรรม ดังที่ได้นำเสนอแล้วในบทที่ผ่านมา

นอกจากนี้ การศึกษาคั้งนี้ยังกำหนดขอบเขตของการศึกษาให้จำกัดเฉพาะในส่วนที่ว่าด้วยการคุ้มครองผู้บริโภคด้านยาและสุขภาพที่ให้ความสำคัญกับตัวผลิตภัณฑ์เป็นหลัก มิได้ครอบคลุมถึงกระบวนการคุ้มครองผู้บริโภคในส่วนของงานบริการด้านสุขภาพที่เชื่อมโยงกับหน้าที่และบทบาทของผู้ประกอบวิชาชีพ ไม่ว่าจะเป็นการทำงานของแพทย์ เภสัชกร และบุคลากรด้านสาธารณสุขอื่น ๆ ทั้งที่บุคลากรเหล่านี้ เป็นกำลังหลักที่จะสร้างเสริมให้เกิดระบบคุ้มครองผู้บริโภคที่เป็นธรรม จึงควรจะได้มีการศึกษาประเด็นเหล่านี้ต่อไปในอนาคต

สำหรับข้อเสนอแนะที่สำคัญอีกประการหนึ่งอยู่ที่ว่ายังมีฐานคิดอื่น ๆ ที่น่าสนใจอย่างยิ่งจากมุมมองของศาสนธรรมอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นคริสต์ศาสนา อิสลาม ฮินดู หรือแม้แต่วรรณคดีในมุมมองของแนวคิดมนุษยนิยมที่อาจจะได้มีการศึกษาเพื่อนำมาปรับเป็นฐานคิดของการคุ้มครองผู้บริโภคได้เช่นกัน โดยเฉพาะในขณะที่ทุกสังคมในโลกสมัยใหม่กำลังปรับเปลี่ยนเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้นทุกที